

Boekbespreking

Industrie in Groningen in historisch perspectief

Pim Kooij

Bespreking van J.J. van der Werf: Industrie en regio: een economisch historische studie naar de rol van de industrie in de provincie Groningen 1840-1980, Wolters Noordhoff, Groningen, 1989 (diss. Amsterdam)

De primaire inspiratie tot het schrijven van deze dissertatie heeft de auteur, econoom van professie, opgedaan binnen de projectgroep 'regionale onderontwikkeling' die van 1975 tot 1982 aan de Rijksuniversiteit Groningen bestond. De deelnemers aan deze projectgroep, vooral sociologen en economen, trachtten, vanuit een sterke betrokkenheid bij de problematiek van Oost-Groningen, met name verklaringen te vinden voor het economisch achterblijven van dit gebied. Hun analyses droegen een sterk historisch en een breed maatschappelijk karakter. Ook de onderhavige dissertatie is, in weerwil van de titel, voornamelijk in Oost-Groningen, en dan vooral de Veenkoloniën gesitueerd en vertoont economische, ruimtelijke, historische en sociaal-politieke dimensies. Wellicht mede om beter gehoord te worden op het forum van de economen, die zich aan niet-economische aspecten meestal niet veel gelegen laten liggen, worden als ordenend kader twee min of meer strakke theorieën gehanteerd.

Dat is in de eerste plaats de concentratietheorie van H.W. de Jong, waarin onder concentratie wordt verstaan: 'de vermindering, samentrekking of onderlinge verbinding van centra van beschikkingsmacht over produktiefactoren'. De theorie richt zich primair op bedrijfstakken. De tijdsfactor wordt ingebracht in de vorm van een produktiecyclus, waarin analoog aan de beschavingstheorie van Toynbee, stadia als introductie, expansie, rijpheid en verval worden onderscheiden, die in markttermen zijn vertaald. Daarnaast is er de theorie van de Engelse geografie Doreen Massey, die de regionale ruimtelijke structuur beschouwt als een complex van lagen, die in de tijd over elkaar heen zijn geschoven.

Daarmee is de structuur van het boek bepaald. Massey zowel als De Jong bieden

de mogelijkheid om fasering aan te brengen in de geschiedenis van de Groningse industrie. Van der Werf onderscheidt drie fasen: start en opbloei 1840-1895, expansie en rijpheid 1895-1940, rijpheid en stagnatie 1945-1980. In navolging van Massey zijn dus verschillende karakteristieken binnen hetzelfde tijdsbestek geplaatst.

Aan elke periode is een hoofdstuk gewijd. Aan de laatste zelfs twee. Daar ligt dan ook het zwaartepunt van het boek. De hoofdstukken waarin verder wordt teruggegaan in de tijd, behelzen voornamelijk een herformulering van de bestaande literatuur. Daarbij steunt de auteur zwaar op H.J. Keuning, die in zijn klassieke dissertatie uit 1933 voor de 19e eeuwse Veenkoloniën een stuwend samengaan van landbouw, agrarische industrieën, turfwinning en scheepvaart(inkomsten) constateerde.

Dit geheel wordt door Van der Werf heel treffend het agrarisch-industrieel complex genoemd. De kern werd gevormd door de landbouw en de agrarische industrieën (aardappelmeel, strokarton, zuivel, suiker) met daaromheen een schil van industrieën, die daar wat losser mee verbonden waren (baksteen, scheepsbouw, metaal, confectie). Deze specifiek agrarisch-industriële structuur werd gekenmerkt door een sterke intern regionale deconcentratie. Grote bedrijven met meer dan 100 werknemers kwamen in Oost-Groningen nauwelijks voor en ook niet in de stad Groningen, waar terloops enige aandacht aan wordt besteed.

Ik heb wat moeite met hoofdstuk II waarin de start en de opbloei van de Groningse industrie wordt beschreven. De literatuur waarop Van der Werf zich baseert, is grotendeels aan herziening toe. Zo staat op het ogenblik de vanzelfsprekendheid van het agrarisch-industrieel complex als een uniek Gronings fenomeen ter discussie. Dit complex lijkt eerder een structuurkenmerk van meerdere primair agrarische gebieden in Nederland geweest te zijn, dat overal een specifieke uitwerking heeft gekregen.

Omdat deze discussie pas goed op gang kwam toen Van der Werf zijn dissertatie al vrijwel verdedigd had, mogen we hem niet aanrekenen, dat hij hier niet op in gaat. Anders ligt dat evenwel met het beeld van de landelijke economische ontwikkeling, waartegen de Groningse gang van zaken is afgezet. Dit hele verhaal is ontleend aan werken als Paardenkracht en mensenmacht van I.J. Brugmans uit 1961 en De industrialisatie in Nederland van J.A. de Jonge uit 1968. Dat zijn nog steeds uitermate waardevolle boeken, maar waar zij een breder perspectief vertonen, zijn zij zo langzamerhand wat antiek geworden.

Zo zijn de meeste economisch-historici geen aanhangers meer van de, door Van der Werf kritiekloos overgenomen, visie van De Jonge, dat er omstreeks 1895 in Nederland een industriële revolutie plaatsvond. W.W. Rostow, waarop De Jonge zich baseerde, is met zijn fasentheorieën na een aanvankelijk succesvolle take off inmiddels neergestort. En zelfs het woord industriële revolutie nemen economisch-historici nauwelijks meer in de mond. Voor Nederland is door toedoen van onderzoekers als R.W.M. Bos, R.T. Griffiths, J.J.M. de Meere en J.L. van Zanden het beeld van een industriële revolutie rond 1895 vervangen door een beschrijving van een aanvankelijk door andere sectoren gedragen economische groei, die al rond 1850 inzette.

Vanuit de stadsgeschiedenis en de regionale geschiedenis is aan deze nieuwe benadering aangehaakt. De politieke en economische eenwording van Nederland sinds het begin van de 19e eeuw bracht een meer geïntegreerde markt met zich mee, die steden en regio's de mogelijkheid bood tot specialisatie. Ook in Groningen is daarvan geprofiteerd, zowel in de Veenkoloniën als in de stad Groningen. In dit verband is het jammer, maar ook wel wat onbegrijpelijk, dat de auteur mijn dissertatie uit 1986, die onder meer over de economische ontwikkeling van de stad Groningen gaat, en die vanuit bovengenoemd perspectief is geschreven, niet heeft gebruikt.

Ik zou daar minder over zeuren, als het geen consequenties had voor de conclusie van het hoofdstuk over de periode 1840-1895. Er was in die tijd geen sprake van 'een betrekkelijk spontane economische ontwikkeling' in 'tal van economische enclaves'. Veeleer was er in Nederland sprake van een 'beslissende ruimtelijke heroriëntatie van economische activiteiten', een ontwikkeling die door de auteur pas omstreeks 1895 wordt gelegd (blz.53) evenals 'de verknoping met de wereldeconomie' (blz.51).

Bezien vanuit Groningen, begon deze heroriëntering en verknoping al omstreeks 1840 en was deze kenmerkend voor de hele periode tot 1914, wellicht met een uitloop tot 1920. En als we omstreeks 1920 de balans opmaken, dan moeten we constateren dat Groningen er niet voldoende in was geslaagd vanuit de periferie in het centrum te komen. Want anders dan Van der Werf op blz. 246 stelt, is van een omgekeerde situatie nooit sprake geweest. Vóór 1840 was Groningen hoogstens haar eigen centrum, om het ook eens in organische termen te zeggen. We hebben in 1920 eerder te maken met een gezonde struik dan met een bloeiende boom. En flink gesnoeid was die ook al, want veelbelovende nieuwe loten op het terrein van de chemie (Hevea) en de metaal (Demka) hadden toen al elders wortel geschoten. Het is in dit verband veelzeggend, dat de laatste strokartonfabriek die ooit in Groningen gebouwd is, in 1914 van start ging.

Wanneer 1914 (1920) als eindpunt van de eerste fase wordt genomen, veranderen natuurlijk ook de etiketten. Expansie is na 1920 eigenlijk alleen maar goed waar te nemen in de textielindustrie, voornamelijk in de stad Groningen. Het agrarisch-industrieel complex, inmiddels met een beduidend dunnere schil, maakte, in Nederlands perspectief, een pas op de plaats. Deze situatie veranderde niet zoveel tot in de jaren zestig. Ook voor de tweede periode zou dus wellicht beter een ander eindjaar gekozen kunnen worden: 1960 in plaats van 1945. Mijn periodisering zou inderdaad zijn: 1840-1920 (expansie), 1920-1960 (rijpheid) en 1960-1980 (stagnatie), waarbij ik het dan wel met Van der Werf eens ben, dat in elke periode elementen uit de voorgaande en volgende aanwezig waren.

Maar voor die latere perioden doen de jaartallen er niet zoveel toe. Het gaat toch in de eerste plaats om een analyse van de structuurveranderingen. Die wordt naar mate het heden in zicht komt, steeds trefzekerder. Dan ook krijgt de concentratietheorie, die daarvóór toch voornamelijk als kapstok gebruikt is, haar verklarende kracht. *Pièce de résistance* van het laatste deel van het boek zijn de beschrijvingen van de concentratieprocessen in de grote bedrijfstakken: aardappelzetmeel, strokarton, zuivel en confectie. Deze droegen alle een specifiek karakter maar zijn met

behulp van de concentratietheorie goed vergelijkbaar gemaakt.

Ook bevat dit deel de uitermate interessante uitkomsten van een onderzoek naar de intra- en extraregionale mate van filiaalvorming van de Groningse ondernemingen. In 1980 was 55% van de industriële werkgelegenheid in filialen, tegen 30% in 1965.

Het allerlaatste hoofdstuk gebruikt de auteur om wat touwtjes aan elkaar te knopen. Dat levert beschouwingen op die verschillende dimensies vertonen, maar zeer lezenswaard zijn. Zo is er nogmaals een beschouwing over de bruikbaarheid van de theorie van Massey die impliciet een aanval lijkt in te houden op de thematische geografie en de regionale economie, die ruimtelijke economische processen steeds minder conceptualiseren 'in termen van sociale processen', d.w.z. arbeidsdeling en de mechanismen die daartoe geleid hebben.

Daarnaast is er een prikkelende evaluatie van de mate van filiaalvorming uitmondend in de retorische vraag of een lage filialiseringsgraad wellicht eerder een indicatie is van economisch isolement dan van economische potenties. Het geheel wordt afgesloten, geheel in de geest van de projectgroep, met enige opmerkingen over de toekomst van het gebied in het perspectief van de behaalde onderzoeksresultaten. Daarbij wordt ook het provincialisme aan de kaak gesteld. Gegeven de afhankelijkheid van mondiale ontwikkelingen, is het volgens Van der Werf gevaarlijk wanneer bestuurders hun provincie als 'een eiland' beschouwen, zich afzetten tegen 'Den Haag' en optimisme betreffende 'regionale potenties' ten toon spreiden. Terecht stelt de auteur, dat het tot nu toe alleen Baron von Münchhausen is gelukt om zich op eigen kracht uit het moeras omhoog te trekken.

Samenvattend luidt mijn oordeel, dat het boek een spiegelbeeld vormt van de reële ontwikkeling van de (Oost-) Groningse economie in de tijd. De start is matig maar daarna is het meer dan goed gekomen.